DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh37326>

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 17.09.2019
Kabul Tarihi: 03.05.2020
On-line Yayın: 25.06.2020

Article Type: Research article
Submitted: 17.09.2019
Accepted: 03.05.2020
Published Online: 25.06.2020

Atıf Bilgisi / Reference Information

Sağlam, N. (2020). Arşiv Kaynaklarına göre İstanbul'a Kırım ve Kafkas Göçleri (1858-1864). *Journal of History School*, 46, 1525-1555.

**ARŞİV KAYNAKLARINA GÖRE İSTANBUL'A KIRIM VE KAFKAS
GÖÇLERİ (1858-1864)**

Nevzat SAĞLAM¹

Öz

Kırım ve Kafkasya tarih boyunca Osmanlı devleti ile Rusya arasında mücadele alanı olmuştur. Osmanlı Devleti 1783'te Kırım'da, 1828-1829 Osmanlı Rus savaşı sonucunda da Kafkasya'da hâkimiyetini kaybetmiştir. Karadeniz'in kuzeyinde hâkimiyet kurmak isteyen Rusya Kırım topraklarını, Hindistan'a doğru genişlemek için de Kafkasya'yı Türk ve Müslüman kitlelerden arındırarak bölgeyi Ruslaştırmak istiyordu. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısındaki yenilgileri bölge halkının daha çok baskıya maruz kalması anlamına geliyordu. Nitekim Rusya'nın Kırım Savaşından sonra uyguladığı dini, siyasi, sosyal ve ekonomik baskılar Kırım ve Kafkasya topraklarından devam eden göç hareketlerinin kitlesel boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. Bu çalışmada Kırım Savaşı'nı takip eden yıllardan Çerkes Sürgününe kadar 1858-1864 arasındaki göçlerde İstanbul'a gelen Kırım ve Kafkas muhacirleri ele alınmıştır. Bu çerçevede göçmenlerin İstanbul'a ayak basmalarından kalıcı yerleşim yerlerine sevklerine kadar geçen süreçte yaşananlar ve karşılaşılan problemlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Devletin göçmenlere yaklaşımı, İstanbul'da barındırıldıkları yerler ve Anadolu'da sevk edildikleri bölgelere dair bilgiler verilmiştir. Çalışmada göçmenlerin kaydedildikleri nüfus defterleri ve arşiv belgeleri başta olmak üzere yayımlanmış eserlerden yararlanılmıştır. Defterlerdeki verilerden hareketle göçmenlerin aile yapıları ve yaş ortalamalarına ilişkin bilgilere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Osmanlı, Kırım, Kafkasya, Çerkes, Üsküdar, İstanbul.

¹Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, nevzatsaglam@karabuk.edu.tr, Orcid: 0000-0003-0733-8939.

According to the Archive Documents, Migrations from Crimea and Caucasus to Istanbul (1858-1864)

Abstract

Crimea and the Caucasus have been the area of struggle between the Ottoman state and Russia throughout the history. The Ottoman Empire lost its rule in Crimea in 1783, and in the Caucasus after the 1828-1829 Ottoman Russian war. Russia was planning the Crimean territory to dominate the North of the Black Sea; to expand to India, he wanted to purify the Caucasus from the Turkish and Muslim masses and to Russianize the region. Therefore, the defeats of the Ottoman Empire against Russia meant that the people of the region were exposed to more pressure. As a matter of fact, the religious, political, social and economic pressures that Russia exerted after the Crimean War caused the immigration movements to reach massive dimensions. In this study, Crimean and Caucasian immigrants who came to Istanbul during the migrations between 1858-1864 from the years following the Crimean War to the Exile of Circassian were discussed. In this context, it is aimed to reveal the experiences and the problems encountered in the process from the immigrants' footing to Istanbul to their dispatch to permanent settlements. Information about the state's behavior towards immigrants, the places they live in Istanbul and the regions where they are settled in Anatoli. In the study, published works, especially the population books and archive documents, in which migrants were registered, were used. Based on the information in the notebooks, information about the family structures and the average age of the immigrants is also included.

Keywords: Migration, Ottoman, Crimea, Caucasus, Circassian, Uskudar, İstanbul.

GİRİŞ

Genel anlamda fertlerin ve insan topluluklarının yaşadıkları bölgelerden geçici veya sürekli kalmak üzere başka bölgelere giderek yerleşmeleri ile meydana gelen yer değiştirme hareketi olarak tanımlanan (Akkayan, 1979: 21) göç, iktisâdî, ictimâî, psikolojik hatta dinî boyutları ve sonuçları olan bir olaydır. Ancak sebepleri ve sonuçları bakımından değerlendirildiğinde Kırım ve Kafkas halklarının göçleri, geniş kitleleri kapsayan, zorunlu ve kalıcı göç özellikleri taşımaktadır. Zira Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçler savaşlar neticesinde Rusya'nın işgaliyle ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle Kırım ve Kafkas göçleri, tarihin kaydettiği en dramatik tehcir/sürgün hadiselerindendir. Çünkü bu göçler, yüzyıllardır söz konusu bölgede yaşayan kitlelerin iradeleri ve istekleriyle değil, Rusların planlı bir siyaseti sonucu tehcir veya başka bir ifadeyle sürgün şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim Rus Generali Rostislav Fadeyev bu toprakların kendilerine lazım olduğunu raporunda açıkça belirtmiştir (Grassi 2017: 68). Kafkas ve Kırım halklarının tehcirinden sonra bu topraklara Slav, Grek, Ermeni, Bulgar ve Yahudi nüfus yerleştirilmiştir (Saydam, 1997: 64-66).

YÖNTEM

Bugüne kadar göç hadiselerine ilişkin yerli ve yabancı birçok araştırma yapılmış ve konu farklı yönleriyle ele alınmıştır. Ancak arşivlerde devam eden tasnif çalışmalarıyla ortaya çıkan belgeler ve bilgiler daha önce yapılan çalışmalara katkı sağlayacak yeni veriler ortaya koymaktadır. Bu bağlamda arşiv fonları içinde yer alan nüfus defterlerine göçmenler önce hane reisinin adı, fiziki özellikleri ve yaşı, arkasından eşi, çocukları, kardeşleri, annesi, kayınvalidesi ve köleleri/hizmetçileri isimleri ve yaşlarıyla kaydedilmiştir.

Kafkasyalıların Osmanlı topraklarına geldikleri bölgeler farklılık gösterdiğinden Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçleri, Kırım Savaşı ile başlayan göçler ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra gerçekleşen göçler olarak iki başlık altında ele almak daha isabetli olacağı (Berber, 2011: 20) düşüncesinden hareketle bu çalışmada Kırım Savaşı sonrasında 1858-1864 yılları arasında kitleler halinde yaşanan göçlerde İstanbul'a gelen göçmenlerin kaydedildiği on dört adet nüfus defteriyle diğer arşiv belgelerinden de yararlanılarak ele alınmış, bu çerçevede nüfus ve aile yapıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Göçmenler kalıcı iskân bölgelerine sevk edilinceye kadar İstanbul'un Anadolu ve Avrupa yakasında yerleştirildikleri semtler ve mahaller ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu süreçte gerek devletin gerekse göçmenlerin yüz yüze geldiği problemlere de yer verilmiştir. Benzer araştırmalardan bu çalışmayı farklı kılan husus, daha önce yayınlanmamış belgelerin de bu çalışmada kullanılmış olmasıdır.

1. Göçmenler ve Anayurtları

XIII. yüzyıl başlarından itibaren İslamiyet'in yayılmaya başlamasıyla İslamî bir kimlik kazanmış olan Kırım yarımadası, XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Altınorda Devleti'nin parçalanmasıyla ortaya çıkan iktidar mücadeleleri sonucunda Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Ancak 1783 yılında Kırım'ı ilhak eden Ruslar, Osmanlıya bağlı Müslüman kitlelerden/“zararlı unsurlardan” burayı temizlemek için harekete geçmişlerdir. Bu gayeyle uygulamaya koydukları Ruslaştırma faaliyetleri tahrip, malların müsadere, tehcir ve kolonizasyon şeklinde kendini göstermiş, bu da kitleler halinde göçlerin başlamasına sebep olmuştur (Saydam, 1997: 65). Göçe mecbur edilen kitlelerden Nogaylar, Müslüman Kıpçak Türk halkı olup, Kırım Hanlığı'nın önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Kırım'ın kuzeyinde bulunan bozkırlarda göçebe veya yarı göçebe yaşayan Nogaylar, “asıl” Kırım Tatarlarıyla birlikte yaşamaktaydı (Alpargu, 2007a: 202-204). Rusların XVI. yüzyılın ikinci yarısında İdil (Volga)

Nehri'nin doğusuna doğru ilerleyişleri bölgede büyük kıtlık ve siyasî çekişmeleri doğurduğu gibi Nogayların da bölünmesine sebep olmuş, bir kısmı Rus hâkimiyetini kabul ederken, bir kısmı Kırım tarafına geçmiştir. Sonuçta Nogayların büyük bir kısmı XVI-XVIII. yüzyıllar arasında Kırım Hanlığı'na dahil olmuşlardır. Bundan sonra Kırım Tatarı kimliği altında ifade edilmişlerdir (Kırımlı, 2011: 2-4).

Rusların göçe mecbur ettiği diğer kitle Çerkeslerdir. İlk olarak 1245'te kullanılan Çerkes ismi altında toplanan ve Abzeh, Bjeduğ, Çemguy (Temirgoy/Kemirgoy), Hatukay, Şapsığ, Kabardaylar ile Besleneyle gibi birçok kollara ayrılan bu halk, Rus-Kafkas savaşlarından (1763-1864) önce geniş bir bölgeyi içine alan ve Kafkasya'nın dörtte birini teşkil eden topraklarda yaşıyorlardı. Kafkas topraklarında yüzyıllardır yaşayan ve Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı himayesine giren Çerkesler, Osmanlı-Rus savaşı (1828-1829) sonunda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki topraklarını kaybetmesi üzerine Rusların insafıyla başbaşa kalmışlardır. 1820'lerde Dağıstan ve Çeçenistan'da Ruslara karşı mücadeleye girişmişlerse de *Müridizm* hareketinin başarısız olması ve 1859'da Şeyh Şamil'in esir düşmesiyle 1860'tan itibaren Ruslar tarafından göçe tabi tutulmuşlar ve topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra 1864'te kitleler halinde yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır (Bala, 1987: 375-386; Bilge, 2016, Ek 1: 289-292).

2. Göçlerin Sebepleri ve Göçmenlerin Karşılaştıkları Sıkıntılar

Rusya'nın Kırım'ı 1783'te işgalinden sonra başlayan göç hareketi, Osmanlı devletinin Balkanlar'da ve Kafkasya'da gerilediği süreç içinde devam etmiştir. Rusya'nın genişleme politikasının bir sonucu olarak uyguladığı dini, siyasi, ekonomik ve kültürel baskılar karşısında Türk ve Müslüman halklar için göç bir kurtuluş haline gelmiştir. Zira işgal ettikleri bölgelerdeki Müslüman halkları düşman olarak gören Ruslar, onlara ait camileri yıkarak yerine kiliseler inşa etmişler, okulları kapatarak eğitim haklarını ellerinden almışlar, uyguladıkları planlı Panslavizm (Ruslaştırma) siyasetiyle onların dini ve milli kimliklerini imhaya çalışmışlardır (Kurat, 1953: 241-278). Vakıf malları da dahil olmak üzere yerli halkın topraklarına ve mülklerine el koyarak, yerlerine Rus köylülerini yerleştirmişler, koydukları ağır vergilerle onları yoksulluğa ve sefaletle mahkûm etmişlerdir. Bütün bunlara katletme ve sürgün gibi tahammül sınırlarını aşan ağır baskılar da eklendiğinde Türk ve Müslüman nüfusun artık bu topraklarda barınma imkânı kalmamıştır (Saydam, 1997: 63-87; Erkan, 1996: 25-46).

1852-1865 yılları Rusların Türkistan ve Kafkasya'da Türk ve Müslüman kitleleri tamamen hakimiyeteri altına adıkları bir dönem olmuştur. Zira güçlenen Panslavist ve Rus milliyetçiliği karşısında Osmanlı'ya bağlılık hisleri besleyen Müslümanların bu coğrafyada barınmaları adeta imkânsız hale gelmiştir (Kurat, 1953: 260). Bunun üzerine Kırım halkları (Tatarlar), Nogay ve Çerkesler bir sığınak olarak gördükleri Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmışlardır (Saydam, 1997: 81). *Müridizm* hareketinden sonra Kırım'daki benzer yöntemleri izleyen Ruslar, Kafkasya'daki yerli halkın topraklarına da Rus köylülerini iskân etmişlerdir (Saydam, 1997: 72). Rus işgalini takibeden 1860-1862 senelerinde bu bölgeden 227.627 kişi göç etmek zorunda kalmış, bunlardan 60 bin kadarı yollarda ölmüştür. Batı Kafkasya'da yaşayan Çerkesler Ruslara bir süre direndilerse de 1864'te silahlarını bırakmak zorunda kalmışlardır. Rusların bir ay içinde Kafkasya'yı terk etmedikleri takdirde harp esiri olarak Rusya'nın değişik bölgelerine sürgün edeceklerini ilan etmeleri üzerine buradaki Çerkesler de göçe mecbur kalmışlardır (Berkok, 1958: 515-526).

XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde yüzyıllarca yaşadıkları Kıpçak bozkırlarında tamamen yok olan Nogayların kitleler halindeki göçleri Kırım Tatarları arasında da panik yaratmıştır. "Halife'nin memleketine bugün gidilmezse yarın bu imkânın bulunamayacağı, kalanların zorla Hristiyan yapılacakları" söylentileri yayılmaya başlamıştır. Bu söylentilere istinaden 1860 yılından itibaren birkaç yıl içinde en az 200 bin Kırım halkı çok zor şartlar altında Osmanlı topraklarına göç etmek üzere yollara düşmüştür. Yollara düşen göçmenlerin önemli bir kısmı gemilerinin batması, bulaşıcı hastalık ve yaşadıkları sefaletler yüzünden hayatlarını kaybederken, geride kalanlar, öz vatanlarında azınlık haline gelmişlerdir. O kadar ki, Kırım'da göçler sebebiyle ekonomik hayatın çökme noktasına gelmesi sebebiyle göçleri teşvik eden ve zorlayan Rusya Devleti bile göçü yavaşlatmaya çalışmıştır (Gözaydın, 1948: 82; Habiçoğlu, 1993: 67). Sonuçta Kırım ve Kafkas halkları, hem Ruslar tarafından kendilerine yapılan muameleye karşı koyacak güçleri olmadığı hem de rıza göstermedikleri için Müslümanların halifesi ve hamisi olarak bildikleri Osmanlı Devleti'ne göçü bir kurtuluş olarak görmüşlerdir. Göç hareketinin hızlanması ve yayılmasıyla 1859-1860'ta Kafkasya'nın kuzeyindeki yerler önemli oranda boşalmıştır. 1859-1864 yıllarında göç eden Kırım Türkleri ile Çerkes ve Nogayların sayısı 700-800 bine ulaşmıştır (Gözaydın, 1948: 84-85).

Osmanlı devletinin 1827-29'daki doğuda Rus-İran ve Rus-Türk savaşlarıyla başlayan, 1853-56 Kırım Savaşı, 1877-1878 93 harbiyle devam eden 19. ve 20. yüzyıldaki savaşların hepsinde Müslümanlar kıyıma uğramış ve yurtlarını terk etmeye zorlanmışlardır. Çünkü Osmanlının savaşlarda karşılaştığı yenilgiler sadece askerî ve siyasi birer sonuç doğurmamış, aynı zamanda kitlesel

nüfus hareketlerinin ve çok yüksek sayıda ölümlerin de nedeni olmuştur (McCharty, 1998: 14-20). Dolayısıyla göç hareketi tek düze bir seyir izlememiş, Rusların siyasi, askeri başarıları ve tavırları göçün seyrinde belirleyici olmuştur. Zira göçleri doğuran esas saik, Rusların işgal ettiği bölgelerdeki halka uyguladığı dini ve siyasi baskı olmakla birlikte, göçlerin seyrini belirleyen bu baskının dozajı olmuştur. Göç hareketini tetikleyen baskı ve zulümlerin artmasıyla sayıları on binlerle ifade edilen göçmenler yollara düşmüşlerdir. Ancak göç yolculukları da kolay olmamış, sıkıntılarla başlamış ve birçok trajediler yaşanmıştır. Deniz yoluyla gelecek olanlar iskelelerde yığılmış, günlerce hatta aylarca gemi beklemişlerdir. Öte yandan daha iskelelere inmeden ve gemilere binmeden esir edilerek kalelerde hapsedilenler olduğu gibi Rus korsanlarının saldırılarına uğrayan, malları ve eşyaları gasbedilenler de olmuştur (BOA. HR. İD. 1/7; HR. İD. 1/35).

Deniz yoluyla gelen göçmenler Osmanlı, İngiliz ve Rus gemilerinin yanı sıra tüccar gemileriyle taşınmışlardır. Özellikle kış mevsiminde yollara düşen ve gemilere kapasitelerinden fazla bindirilen göçmenlerden birçoğu Karadeniz'in fırtınalı sularında gemilerin batması sonucu hayatlarını kaybetmiştir (Saydam, 1997: 89). Ayrıca Rusya'dan hareket eden gemilerin hava muhalefeti veya tamir-bakım sebebiyle başka iskelelere yanaşmak zorunda kalması, muhacirlerin iskelelerde günlerce sefil ve perişan olmalarına sebep olmuştur. Osmanlı hükûmeti göçmenleri gemilerle İstanbul'a taşımıştır (BOA. A. MKT. MHM. 167/81).

Diğer taraftan özellikle geçici iskân bölgelerinde ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar nedeniyle binlerce göçmen hayatını kaybetmiştir. Arşiv belgeleri arasında yer alan Maliye Nezareti Masarıfat defterlerindeki (*ML. MSF. d.*) kayıtlardan göçmenlere yapılan harcamalar içinde vefat edenlerin isimlerini, mensup oldukları kabileleri, yaşlarını ve sayılarını, teçhiz, tekfin ve defin masraflarının miktarını tespit etmek mümkündür. Göçmenler arasındaki bu ölümler on binlerle ifade edilen rakamlara ulaşmıştır (Sağlam, 2017: 1365). Bulaşıcı hastalıkların önü alınamaz hale gelmesi sebebiyle sayıları 150 bini bulan muhacirlerden 50 bine yakınının vefat edeceği öngörülmüştür (BOA. İ. MMS. 22/961).

3. İstanbul'a Gelen Muhacirler

Kırım Savaşı'nın akabinde göçlerin başlamasında önemli bir milat olarak kabul edilen 1859 senesi göçlerin hız kazandığı bir yıl olmuştur. Bu yıldan itibaren İstanbul'a gelen muhacirlerin sayısında da önemli artış olmuş ve 1860'ta İstanbul'daki göçmen sayısı 14.000'e ulaşmıştır (BOA. İ.MMS. 18/762, Saydam 1997: 87). Bahar aylarında on-on beş gün içinde ikâmet yerlerine sevk edilirken

(BOA. İ. DH. 466/31128), mevsimin kış olması buna imkân vermediğinden muhacirler İstanbul'da daha uzun süre kalmışlardır. Havalının düzelmesiyle sevk edilseler de ardı arkası kesilmeden gelenlerle İstanbul'daki sayıları 10 binden aşağı düşmemiştir (BOA. İ. DH. 463/30915). İstanbul'a ulaşan muhacirlerin sayısı bununla kalmayıp, devamlı arttığından nüfus sayımlarının yapılması ve defterlerin daha düzenli tutulması için yeni muhasebe memurları görevlendirilmiştir (BOA. A. MKT. MHM. 176/39). Kafkasya'da, Tuapse, Taman, Anapa, Tsemez, Soçi, Adler, Sohum ve Poti limanlarından gemilere binen göçmenler İstanbul'dan başka Trabzon, Samsun, Sinop, Köstence, Burgaz limanlarına gelmekteydi (Güngör, 2006: 21). İstanbul limanlarına gelenlerin bir kısmı Anadolu bir kısmı Avrupa yakasına yerleştirilmişlerdir.

3. 1. Üsküdar'da İskân Edilenler

İstanbul'a gelen göçmenlerin önemli bir kısmı geçici olarak Üsküdar'daki hanlarda, İbrahim Ağa Çayırı ile Haydarpaşa sahrasında kurulan çadırlarda ve askeriyeeye ait metruk binalarda iskân edilmişlerdir (BOA. A. MKT. MHM. 188/12; A. MKT. MHM. 304/77). Havalının soğuması ve kış mevsiminin gelmesiyle çadırlarda barınmaları mümkün olmayan muhacirler Darülfünun ve hanlarda ikâmetleri yoluna gidilmiş, havalının düzelmesiyle birlikte tekrar Haydarpaşa sahrasına taşınmışlardır (BOA. İ. DH. 463/30915).

Muhacirlerden 1860-1861 senelerinde Haydarpaşa Limanı'na gelenler kabile reisinden başlamak üzere hane sırasına göre nüfus defterlerine yazılmışlardır. Hane reisleri fizikî özellikleriyle yazıldıktan sonra sırasıyla eşi, erkek ve kız çocukları, varsa erkek kardeşleri, hemşireleri, annesi, kayınvalidesi ve hizmetçi, köle veya beslemeleri isimleri ve yaşlarıyla kaydedilmiştir. Bekar olanlar ise, *bekar haneleri* başlığıyla defterin sonuna eklenmiştir. Vefat edenler de isminin yanına tarihiyle not edilmiştir. Göçmenlerden 15 yaş ve üstü olanlar büyük, 15 yaş altındakiler ise küçük olarak yazılmıştır. Defterlerde kayıtlı olanların müslim veya gayri müslim olup olmadıkları belirtilmemekle birlikte, isimlerinden Müslüman oldukları anlaşılmaktadır. Ancak Müslüman olarak kabul edilen göçmenlerin arasında gayrimüslim olanların da bulunduğu ve göçten sonra Müslüman oldukları da ifade edilmektedir (Saydam, 1997: 92).

Rusya karantinasından patentasız* olarak İstanbul'a getirilen göçmenler, bulaşıcı hastalık riskine karşı 1254/1839-1840'larda kurulmuş Kavak

* Patenta: Gemi mürettebatı ile taşıdığı yolcularda ve hareket ettikleri yerde bulaşıcı hastalık olmadığını gösteren sağlık belgesidir, bk. Şemsiddin Sami, *Kamus-i Türkî*, Dersaadet 1317, s. 340.

Karantinasında/Tahaffuzhânesi'nde karantinaya alınmışlardır. Göçmen getirmek üzere Rusya'daki iskelelere gidecek gemi kaptanları patentasız yolcu almamaları konusunda uyarılmışlarsa da buna rağmen patentasız gelenler olmuştur. Bunlar tahaffuzhânenin yetersiz olması sebebiyle Haydarpaşa veya Serviburnu'nda (Beykoz) çadırlarda karantinaya alınmışlardır (BOA. A.MKT. MHM. 304/77; HR. MKT. 347/16; HR: MKT. 342/17).

Tablo 1

Nüfus Defterlerinde Kayıtlı Muhacirlerin Hane ve Nüfus adetleri, Büyük/Küçük sayıları

Defter No	Geliş Tariheri	Hane/Nüf adedi	Hane Nüfus Ortalaması	Büyük/ Küçük	Mensup Odukları Kabile
A. DVN. 147/27	13 Ekim 1859	122/673	5,5	498/175	Nogay
NFS. d. 462	29 Haziran 1860	54/213	4	127/87	Kırım Kuman
NFS. d. 463	17 Temmuz 1860	45/183	4	76/183	Kırım
NFS. d. 464	24 Temmuz 1860	64/302	5	213/89	Nogay/Canboyluk
NFS. d. 465	17 Temmuz 1860	81/269	4	196/100	Kırım/Hoca Şihabuddin/Abdurrahim Seyyid Hamza takımından
NFS. d. 466	19 Ağustos 1860	65/373	6	246/127	Nogay/Canboyluk/Hoca Ahmed Efendi takımından
NFS. d. 467	4 Eylül 1860	91/699	7	398/301	Çerkes/Kabartay Sâlim Giray ve Abdullah Efendi takımından
NFS. d. 468	11 Eylül 1860	91/426	4	288/138	Nogay Vişnad/Hoca Düşenbe Cemaatinden
NFS. d. 469	12 Mayıs 1861	3/9	3	8/1	Kırım Akmescid muhacirleri
NFS. d. 470	30 Temmuz 1861	20/84	4	59/25	Kırım Kuban Çerkes/Hasan Bey takımından

Arşiv Kaynaklarına göre İstanbul'a Kırım ve Kafkas Göçleri (1858-1864)

NFS. d. 471	6 Ağustos 1861	68/288+6 Bekar hane	4	182/11 2	Kırım Bahçesaray'dan/Hacı Timurşah Efendi takımından
NFS. d. 472	18 Ağustos 1861	37/159	4	91/68	Kırım Kefe muhacirleri Hacı Abdülhalim Efendi takımından
NFS. d. 473	12 Ekim 1862	24/75	3	47/28	Kırım Gözleve'den/Kurt Nazar Efendi cemaati
NFS. d. 1180	8 Eylül 1861	2/10	5	5/5	Belirtilmemiştir/Dârü lfunûnda iskân edilenler
NFS. d. 3477	8 Temmuz 1861	2/11	5	6/5	Kırım Canboyluk/Nogay Peştü kabilesi Konya'ya gidecek
Toplam Nüfus	Hane/	769/3.77 4			

Göçmenlerin aile üyeleri arasında 15 yaşından küçük önemli sayıda kişi bulunmaktadır. Hanelerdeki birey sayısının ortalama 3 ile 6 kişi arasındadır. Ancak bir kişinin olduğu haneler bulunduğu gibi 25 kişiden oluşan haneler de bulunmaktadır. Özellikle anne, kayın valide, bekar kardeşler ve hizmetçilerin de yer aldığı hanelerdeki birey sayısı daha fazladır.

Haydarpaşa Limanına getirilen göçmenlerden bir kısmı çadırlarda kalmak istemediklerinden defterlere kaydedilmeden İstanbul'un muhtelif yerlerine dağılmış, bir kısmı da iskân mahallerine gitmek üzere bindirildikleri vapurlardan inerek kendi başlarına orada burada kalmışlardır. Böyle olunca devletin göçmenlere verdiği yevmiye ve yardımlardan da yararlanamamışlardır. Mesela Bahçesaraya'dan gelen 108 hane ve 471 nüfus Kırım muhacirleri deftere kaydedilmedikleri için yevmiye ve kira yardımı alamamışlar (BOA. A. MKT. NZD, 346/11), daha sonra müracaatta bulunarak isimlerini yazdırmışlardır.

Şüphesiz İstanbul'a gelen göçmenlerin sayısı nüfus defterlerinde kayıtlı olanlarla sınırlı değildir. Nüfus defterlerindeki kayıtlar bize muhacirlerin aile yapıları, yaşları konusunda fikir vermektedir. Arşiv kayıtlarından 1859-1860 yıllarında İstanbul'a gelen ve Haydarpaşa ve civarında geçici olarak iskân olunan yaklaşık 12.663 muhacir bulunduğu anlaşılmaktadır. Burada çadırlarda barınan muhacir yoğunluğu sebebiyle yer ve su sıkıntısı baş göstermiştir. Âdetâ üstüste yığılan muhacirler bir odada on hane halkı barınmak zorunda kalmışlardır (BOA.

Y. PRK. MYD. 2/77). Su ihtiyaçlarının karşılanması için Haydarpaşa İskelesi'nden İbrahim Ağa Tekkesi'ne kadar olan alanda yeni su kuyuları açılmış, (BOA. A. MKT. NZD. 320/90; A. MKT. MHM. 193/6) mevcut kuyular temizlenerek tulumbalar takılmış, (BOA. A.MKT.NZD. 320/34) bozuk tulumbalar da tamir ettirilmiştir (BOA. A. MKT. MHM. 189/87).

Tablo 2

Haydarpaşa Civarında İskân Edilen Muhacirlerin Kabileleri ve Hane Miktarı

Hane/Nüfus	Geldiği Vapur/Kabilesi
64/302	Nogay/Canboyluk kabilesi (BOA. A. MKT. NZD 319/52)
25/135	Kırım muhacirleri (BOA. A.MKT.NZD. 323/36)
35/210	Rusya vapuruyla/Nogay muhacirleri (BOA. A.MKT.NZD. 323/36)
90/300	Ünyeli Osman Kaptan vapuruyla/Kırım muhacirleri (BOA. A.MKT.NZD. 322/59)
40/360	Çerkes Rusya vapuruyla (BOA. A.MKT.NZD. 321/49)
1.200 nüfus	Nogay Rusya vapuru
60/380	Nogay
1.300 nüfus	Nogay
50/300	Mehmet kaptan gemisiyle/Kırım muhacirleri (BOA. A.MKT.NZD. 320/97)
2.000 nüfus	Tersâne-i Âmire'ye ait Ostorloç ve Rus vapurlarıyla (BOA. A.MKT.NZD. 320/53)
85/450	Alaplılı Kara Ali kaptanın gemisiyle/Kırım muhacirleri
64/302	Ünyeli Süleyman kaptanın gemisiyle/Nogay/Canboyluk kabilesi (BOA. A.MKT.NZD. 320/53)
87/920	Çerkes/Kabartay kabilesinden (BOA. A.MKT.NZD. 319/1)
83/327	Yunan Sefinesi Mihalaki kaptanın sefinesiyle/Nogay muhacirleri (BOA. A.MKT.NZD. 318/72)
63/320	Ünyeli Ahmet kaptanın sefinesiyle/Kırım muhacirleri
57/300	Kocalı Atnaş kaptanın yelken sefinesiyle
27/190	Trabzonlu Mustafa kaptanın yelken sefinesiyle
78/380	Rusyalı Bey sefinesiyle/Nogay muhacirleri (BOA. A.MKT.NZD. 318/71)
2.500 nüfus	Nogay muhacirleri (BOA. A. MKT. NZD. 299/68)
25/162	Çerkes Kabartay muhacirleri (BOA. A. DVN. 156/50)
27/325	Çerkes muhacirleri (BOA. A. MKT. NZD. 320/64)
960/12.663	Toplam hane ve nüfus miktarı

İstanbul'daki hanların dolmasına rağmen muhacirlerin gelmeye devam etmesi, yetkilileri göçmenleri barındıracak yeni yerler bulma arayışına sevk etmiştir. Bu bağlamda Üsküdar ve Tophane taraflarında uygun yerler bulunması,

hanların dışında bazı boş medreselerle vakıflara ait yerler ve ikâmete elverişli mekanların tespitine girişilmiştir (BOA. A. MKT. NZD. 315/3).

3. 2. İstanbul'da İskân Mahalleri

Bilindiği üzere Osmanlı döneminde İstanbul denildiğinde Avrupa yakasında tarihi yarımada içinde kalan bölge anlaşılmaktaydı. İstanbul'a gelen muhacirlerin önemli bir kısmı bu tarihî yarımada ve civarındaki semtler ve mahallelerle, kale kapıları dışında sahralarda kurulan çadırlarda iskân edilmişlerdir (BOA. A.MKT.NZD. 313/29). Muhacirlerin İstanbul'da geçici iskân edildikleri diğer yerler ve sayıları tablo 3'de gösterilmiştir.

Göçmen sayısının artışı İstanbul'da barınmaya elverişli hemen her yerde muhacir iskânını zorunlu kılmıştır. Bu yüzden Sultanahmet Camii bahçesi, Dârülfünun ve civarı, Fatih, Karagümrük, Ayvansaray, Zal Mahmud Paşa Medresesi ve muhtelif yerlerdeki hanlar, haneler göçmenlerle dolmuştur (BOA. İ. DH. 437) Muhacirlere barınacak geçici yer temininde güçlük çeken hükûmet 1.000'den fazla göçmeni Yeşildirek'te bulunan Hoca hana yerleştirmiştir. Cıvardaki bazı hanlarda esnaf ve tüccar ikâmet ettiğinden göçmenlere başka yer bulunmak zorunda kalınmıştır (BOA. A. MKT NZD. 299/45). Fatih Camii civarında sekiz han muhacirlere tahsis edildiği gibi başka hanlar da kiralanmıştır (Saydam, 1997: 125-126). Bu hanlar ve hanelerden bir kısmı mülk sahibi şahıslardan kiralanmıştır. Kiralanan hanların bedeli dört yük olmuş, bu paranın üçte biri bile ödenememiştir. Bu durum han sahiplerinin ve kiracılarının şikayetlerine sebep olmuş ve hanlarda muhacir barındırmak zorlaşmıştır (BOA. İ. DH. 437/28882; İ. DH. 463/30915). Mesela, Fatih civarında için kiralanan ve bir süre sonra tahliye edilen hanın hem birikmiş kira bedellerinin ödenmemesi hem de hanın boş kalması sebebiyle mağdur olduğunu belirten han sahibi Mehmed Ağa mağduriyetinin giderilmesini istemiştir (BOA. A. MKT. NZD. 296/49). Her ne kadar istenmese de Kış ortasında gelmesi beklenen 10.000 civarında muhacirden 2.000 kadarının gerekli düzenlemeler yapılarak Dârülfünûn binasında barındırılması, kalanların da bugün Vatan Caddesi boyunca uzanan bölgenin adı olan Yenibahçe'de hafif keresteden üstü muşambalı koğuş şeklinde yapılacak barakalarda iskânları planlanmış, bunun aynı zamanda han kiralamaktan daha ucuza geleceği de hesaplanmıştır (BOA. A. MKT. MHM, 199/17; İ. DH. 437/28882; 463/30915).

Tablo 3

İstanbul'da (Üsküdar Haricinde) Muhacirlerin İskân Edildikleri Diğer Yerler

Geliş Tarihleri	Hane/Nüf. Sayıları	İskân Edildikleri Yerler	Boy/Kabileleri
13 Ekim 1859	122/673	Sultan Mehmed civarında hanlarda (BOA. A. DVN. 147/27)	Nogay muhacirleri
12 Mayıs 1861	3/9	Sutan Mehmed civarında Dülger-zade Mahallesi (BOA. NFS. d. 469)	Kırım Akmesicid muhacirlerinden Veli Bey Efendi takımından
30 Temmuz 1861	20/84	Dârülfünun bahçesi (BOA. NFS. d. 470)	Müslüman Kırım Kuban Çerkes/Hasan Bey takımından
6 Ağustos 1861	68/288	Sultanahmet Camii avlusu (BOA. NFS. d. 471)	Kırım Bahçesaray/Hacı Timurşah Efendi takımından
12 Ekim 1862	24/75	Dârülfünun bahçesi (BOA. NFS. d. 473)	Kırım Gözleve'den Kurt Nazar Efendi cemaati
18 Ağustos 1861	37/159	Sultanahmet Camii avlusu (BOA. NFS. d. 472)	Kırım Kefe muhacirlerinden
8 Eylül 1861	2/10	Dârülfünun'da (BOA. NFS. d. 1180)	Kırım muhacirleri
11 Eylül 1860	2/11	(BOA. NFS. d. 3477)	Nogay Peştü kabilesinden Konya'ya gönderilecekler
23 Haziran 1860	29/169	Darülfünun'da (BOA. A. MKT. NZD. 315/97)	Kerç İskelesi'nden gelen Altı Kesik kabilesinden Ahmed Geri (?) takımından Çerkesler
11 Ocak 1855	2000 nüfus	BOA.İ. DH. 463/30915	Nogay/Çerkes
	49/580 Nüfus	Fatih civarında hanlarda	Çerkes muhacirleri
25 Haziran 1859	593 Nüfus	(BOA. A. MKT. NZD. 284/40)	Kuban havalisi Çerkesleri
23 Ocak 1860	280 Nüfus	Eyüp'te Zal Mahmud Paşa Medresesinde (BOA. A. MKT. MHM. 175/73)	Nogay Çerkesleri
Toplam	107/4.570		

Göçmenlere barınak bulma problemi yanında Osmanlı hükûmetini meşgul eden bir diğer husus, İstanbul'un muhtelif yerlerine yerleştirilen muhacirlerden bir kısmı kanunlara aykırı davranışlarda bulunarak asayiş ve huzuru ihlal etmeleri

olmuştur. Özellikle geceleri halkın huzurunu kaçırarak davranışlarda bulunmuşlar, zaptiye tarafından takip edilmişlerdir (BOA. A. MKT. MHM. 176/95). Göçmenler arasında değişik sebeplerle problemler yaşandığı gibi sosyal tabakalaşma ve sınıf farklılığı da iskân konusunda problemlere sebep olmuştur ((BOA. MVL. 826/106), Tavkul, 2001:33-54). Çerkes ve Nogay muhacirlerinin birçoğu beraberlerinde esirleri/hizmetçileri/köleleri ve cariyeleri ile gelmişlerdir. Beraberlerinde getirdikleri bu esir ve köleleriyle aralarında bazı hürriyet ve esaret davaları ortaya çıkmıştır. Bu davalar İstanbul'da yalnız Fetvâpenâhîde, taşralarda da sadece eyalet merkezinde ve sancak meclislerinde görülmüştür (BOA. A. MKT. UM. 417/48; MVL 838/11, MVL, 830/49). Muhacirlerin Rusya idaresinde iken beylerine aidat adı altında ödemekte oldukları bedeli, göçten sonra da kendilerinden talep eden beyleriyle aralarında anlaşmazlık çıkmıştır. Adana'da meskûn Nogayların şikâyeti üzerine konu Tanzimat Meclisi'nde görüşülerek beylerin bu ve benzeri adlarla muhacirlerden herhangi bir talepte bulunamayacaklarına, aksi takdirde cezalandırılacaklarına karar verilmiştir (BOA. A. MKT. UM. 414/24). Ayrıca firar eden veya kanunsuz işlere karışan ve varisler arasında dava konusu olan kölelerle ilgili arşiv belgelerine yansıyan birçok olay bulunmaktadır (BOA. MVL. 632/2, MVL. 830/49; MVL. 615/34; A. MKT. MHM. 176/75; A. MKT. DV. 160/92; A. DVN. 165/19, Habiçoğlu 1993: 169-170). Göçmenlerin Rus askeri veya vatandaşlarından esir ederek beraberlerinde getirdikleri kişiler de olmuş, bunlar Rus sefaretine teslim ettirilmiştir (BOA. HR. MKT. 484/75).

Diğer taraftan bir kısım kötü niyetli fırsatçılar ise ana baba ve akrabalarından ayrı düşen çocukları köleleştirerek satmaya kalkışmışlardır. Bunlardan bazıları yakalanmış, mahkemelerde dava konusu olmuştur (BOA. İ. MMS. 34/1407).

3. 3. Göçmenlerin Aile Yapıları

Nüfus defterlerine kaydedilen göçmenlerin mensup oldukları kabileler, hangi kaptanın gemisiyle hangi tarihte geldikleri, kaç hane, kaç nüfus oldukları kaydedilmiştir. Hane reisinden başlayarak eşi, erkek ve kız çocukları, bekar kardeşleri, anne-baba veya kayınvalidesi, köleleri/hizmetçileri sırasıyla yazılmıştır. Defterlerin sonuna varsa bekarlar ilave edilmiştir. Sadece hane reisi olan şahsın fizikî özellikleri, diğer aile fertlerinin ise isimleri ve yaşları yazılmıştır. 15 yaşından küçük olanlar sağır (küçük), 15 yaşından büyük olanlar kebîr (büyük) olarak kaydedilmiştir. Kaydedilen her hanenin altında büyük/küçük kaç birey olduğu yekûn kısmında gösterilmiştir.

Tablo 4**Muhacir Hanelerinin Nüfus Yapısı**

Hane sayısı	Top. Nüfus	15 yaşından büyük	15 yaşından küçük	70 yaş ve üstü	En kalabalık ailenin fert sayısı
Müslüman Kırım Kuman muhacirleri (BOA. NFS. d. 462-1-6).					
54	213	127	87	4	8
Kırım'dan gelen muhacirler (BOA. NFS. d. 463-1-7).					
45	183	107	76	-----	8
Hoca Ahmed Efendi takımından Nogay muhacirlerinden ve Canboyluk kabilesi (BOA. NFS.d. 464. 1-9)					
Hane sayısı	Top. Nüfus	15 yaşından büyük	15 yaşından küçük	70 yaş ve üstü	En kalabalık ailenin fert sayısı
64	302	213	89	7	11
Müslüman Kırım muhacirlerinden, Hoca Şihâbuddin, Abdurrahim Efendi ve Seyyid Hamza Efendi kabilesi (BOA. NFS. d. 465. 1-10).					
Hane sayısı	Top. Nüfus	15 yaşından büyük	15 yaşından küçük	70 yaş ve üstü	En kalabalık ailenin fert sayısı
81	296	196	100	3	8
Nogaylardan Canboyluk kabilesine mensup Hoca Ahmed Efendi takımı (BOA. NFS.d.466. 1-9).					
65	373	244	129	6	11
Salim Giray ve Çerkes Kabartay muhacirlerinden Abdullah Efendi takımı (BOA. NFS. d. 467. 1-11).					
91	699	398	301	13	24
Nogay Vişnad kabilesinden Hoca Düşenbe Efendi cemaati (BOA. NFS. d. 468. 1-8).					
91	426	288	138	9	11
Kırım Akmescid Muhacirleri Veli Bey cemaati (BOA. NFS. d. 469).					
3	9	8	1	-----	6
Kırım Kuban Çerkes/Hasan Bey takımından (BOA. NFS. d. 470).					
20	84	59	25	3	8
Kırım Bahçesaray'dan/Hacı Timurşah Efendi takımından (BOA. NFS. d. 471).					
74	294	182	112	5	9
Kırım Kefe muhacirleri Hoca Abdülhalim Efendi takımından (BOA. NFS. d. 472).					
37	159	91	68	4	9
Kırım Gözleve'den/Kurt Nazar Efendi cemaati (BOA. NFS. d. 473).					
24	75	47	28	----	8
Belirtilmemiştir/Dârülfunûnda iskân edilenler (BOA. NFS. d. 1180).					
2	10	5	5	----	5
Kırım Canboyluk/Nogay Peştü kabilesi (BOA, NFS. d. 3477).					
2	11	6	5	-----	6
Nogay muhacirleri (BOA. A. DVN. 147/27)					
124	773	598	175	5	24
Çerkes Anaçok Kabilesi (BOA. A. DVN. 147/43).					
33	250	178	72	2	44

4. Osmanlının Göçmenlere Yaklaşımı

Osmanlı Devleti özellikle XIX. yüzyıldan itibaren çığ gibi büyüyen ve birçok problemi içinde barındıran göç hadisesiyle yüz yüze gelmiştir. Muhacirlerin barındırılmaları, işlerinin karşılanması ve iskân yerlerine sevkleri Osmanlı'nın en önemli meselelerinden biri olmuştur. Başlangıçta göçmenlerin iş ve işlemleriyle Şehremaneti ilgilenmekte iken, kitleler halinde gelen göçmen sayısına paralel olarak işlerin artması üzerine 1860'ta Trabzon eski valisi Hafız Paşa başkanlığında muhacirin komisyonunun kurulması kararlaştırılmış ve Hamidiye vakıf dairesi de çalışma mekânı yapılmıştır (BOA. A. MKT. MHM. 174/72; İ. MMS. 16/696).

Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana gelen ve yıllarca devam eden savaşlarda Müslüman nüfusun azalması devleti ekonomik ve askeri alanda ihtiyaç duyduğu insan kaynağını temin için yeni çözümler bulmaya sevk etmiştir. Bu çerçevede 9 Mart 1857'de birtakım muafiyetler tanınarak yabancı göçünü teşvik eden bir nizamnâme hazırlanmıştır (Çınar, vd. 2012: 200; Saydam, 1997: 78). Ancak gelen göçmenler bu nizamnâmede özellikleri sayılan ve kabulü öngörülen göçmenlerin vasflarını taşıyorlardı. Kaldı ki kitleler halinde gelen göçmenlerin nizamnâmede belirtilen özellikleri taşıyıp taşımadığına bakılarak buna göre kabul veya reddedilenler olmamıştır. Göçler ve göçmenler konusunda yapılan çalışmalarda Osmanlı'nın istediği evsafı haiz olmadığı gerekçesiyle muhacirlerden bir kısmını Rusya'ya geri gönderdiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple Kırım ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin -devlete askeri, ekonomi ve sosyal anlamda önemli katkıları olmakla birlikte- sadece insani yaklaşımla kabul edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla Rusya'nın baskısına maruz kaldıkları için yurtlarından terketmek zorunda kalan bu muhacirleri Osmanlı Devleti Rusların insafsızlığına terk etmeye razı olmadığı için dini mezhebi farklı unsurlara kucak açtığı gibi bunlara da kucak açmıştır (Saydam, 1997: 78-79). Bu anlamda Osmanlı ülkesi daima mazlumların ve mağdurların sığınağı olmuştur. Muhacirleri evlerini, barklarını ve vatanlarını terk ederek Osmanlı devletinin kanatları altına ve himayesine sığınmış birer misafir addetmiş, her türlü şefkat ve merhamete muhtaç bireyler olarak görmüş, bu anlayışın sonucu olarak da mevcut imkanlar çerçevesinde hiçbir yardımdan kaçınmamıştır. Ancak yardımlarda ellerine fakirlik pusulası verilmiş, ihtiyaç sahiplerine öncelik tanınmıştır (BOA. A. MKT. NZD. 348/75; A. MKT. NZD. 323/26). Muhacirlere yardım her şeyden önce bir insanlık vazifesi olarak telakki edilmiş, vilayetlere gönderilen talimatlarda göçmenlere bu anlayışla yaklaşılması ve muamele edilmesi istenmiştir (BOA. A. MKT. MHM. 178/68-1; A. MKT. UM. 420/23).

Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerden Rusya tebaası olmaktan çıkarak Osmanlı tabiiyetini/vatandaşlığını kabul ettiklerine dair taahhüt alınmıştır. Aile reisleri tarafından imzalanan ve onaylanan bu taahhütnamede, kendi rızalarıyla aile efradı ve akrabalarıyla Rus vatandaşlığını terk ederek mallarını-mülklerini Rusya'da bırakıp Osmanlı devletine sığındıklarını ve Osmanlı tebaası olmayı kabul ettiklerini, kendilerine gösterilecek yerde ikâmet edeceklerini kabul etmişlerdir. Osmanlı tebaası olmaktan vazgeçmeleri halinde, gerek Devlet-i aliyye tarafından kendilerine verilen gerek kendi paralarıyla edindikleri emlak, arazi ve hayvanlarda hiçbir hak iddia etmeyeceklerini ve bunların tamamını devlete bırakacaklarını taahhüt etmişlerdir. Diğer yandan göçmenler üzerinde daha sonra himaye iddiasında bulunmaması için de Rusya ile yazışmalar yapılmış ve Rusya kendi rızalarıyla Rus vatandaşlığını terk eden muhacirler üzerinde himaye iddiasında bulunmayacağını kabul etmiştir (BOA. NFS. d. 462-6; İ. HR. 173/9438; İ. HR. 173/9453).

4.1. Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti'nin göçmenlere yaptığı yardımlar aynı ve nakdî olmak üzere iki şekilde olmuştur. Aynı yardımlar daha çok yiyecek, giyecek malzemeleri ve zirai alet-edevat, tohumluk* şeklinde olurken, nakdi yardımlar hane kiralalarının ödenmesi, ekmek bedeli, atıyye ve bahşış şeklinde olmuştur (BOA. İ. DH. 349/23039; İ. DH. 350/23069; İ. DH. 466/31128). Osmanlı hükûmeti Kış ortasında daha gemilerden inerken tespit edilen yalınayak ve çıplak göçmenlere elbise, hırka, çizme, ayakkabı ve çorap gibi yardımlarda bulunmuş, ısınmaları için mangal ve kömür vermiş (BOA. İ. DH. 449/29711; A. MKT. NZD. 298/4; MAD. d. 9241, İ. DH. 420/27766), askeri depolardaki giyecek malzemeleri göçmenlere dağıtılmıştır (BOA. A. MKT. MHM. 291/39). Ayrıca 15 yaşından büyük olanlara ikiye, küçük olanlara ise birer kuruş yevmiye tayin edilmiş, ihtiyaçlarını karşılamaları için altmış bin kuruş atıyye verilmiştir (BOA. İ. DH. 420/27766; A. MKT. MHM. 149/9). Bilinçsizce ağaç keserek ormanlara zarar veren göçmenlerin odun ihtiyaçları da Şehremaneti tarafından temin edilmiştir (BOA. A. MKT. NZD, 322/14; A. MKT. MHM. 199/67). Odun tüccarı bazı yardımseverlerin de yardımları olmuştur (BOA. A. MKT. NZD. 274/54).

Muhacirlere yardımlar gerek sevkleri sırasında gerek yerleşim yerlerinde de devam etmiştir (BOA. A. MKT. NZD. 322/34). İstanbul'dan nakillerinde ihtiyaç duyulan at, araba ve gemi ücretleri devlet tarafından ödenerek temin

* Her haneye beşer İstanbul kilesi (1 İstanbul kilesi =25,656 kg) tohumluk verilmekteydi, bk. BOA. NFS. d. 3478.

edilmiştir (BOA. İ. DH. 374/24777, İ. DH. 374/24784). Hasta olanların doktor, hasta bakıcı ve tedavi giderleri, ölenlerin teçhiz, tekfin ve defin masrafları da devlet tarafından karşılanmıştır (BOA. MAD. d. 9241-124). Mesela, İstanbul'a gelen ve bir kısmı geçici olarak kışlalarda iskân edilen muhacirlerin ve bunların işleriyle görevli memurların yevmiye, maaş, atıyye, ekmek bedeli ve teçhiz-tekfin masrafları 1860 senesinin Ağustos ayında 118.099,5 kuruş olmuştur (BOA. MAD. d. 9241-124). Tophane ve Sultan Mehmed civarında barındırılan 83 muhacir için navlun, mavna/tekne, hammaliye ve kira bedeli olarak ise 15.346 kuruş ödeme yapılmıştır (BOA. İ. DH. 351/23121; İ. DH. 396/26239).

Osmanlı devletinin 19. yüzyıldaki ekonomik durumu da dikkate alındığında göçlerin devlet bütçesine önemli bir yük getirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Mesela, 1861 yılı Mayıs-Ağustos arasında dört aylık masrafı 5 yük 9.920,5 kuruş olmuştur (BOA. İ. DH. 485/32768). Zira göçmenlerin Osmanlı topraklarına ayak basmalarından itibaren iskân yerlerine nakledilmeleri ve yerleştirilmelerine kadar geçen süreçte iâşe, barınma, hastalık, ölüm gibi masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Evlerinin inşası, ziraat için edevât-ı çift bedeli/öküz, tohumluk, tarım aletleri gibi malzemeler yine devlet tarafından verilmiştir. 10 yıl süreyle her türlü vergiden muafiyet tanınmasıyla da toprağı işlemelerini ve imar etmelerini teşvik edilmiştir. (Çelik, 1996: 120-121). Böylece ekonomisi büyük oranda tarıma dayanan Osmanlı devleti, onları bir taraftan ekonomiye katkı sağlayan bireylere dönüştürürken, diğer taraftan kendi kendilerine yeten birer hane/birim haline getirmiştir. Devletin yanı sıra hayırseverler de yaptıkları yardımlarla bir nebze de olsa devletin yükü hafifletilmişlerdir (BOA. İ. MMS. 22/961). Şehzade Sultan İzzeddin de 1.500 kadar muhacire atıyye vermiştir (BOA. A. MKT. MHM. 287/32).

Öte yandan Avrupa yakasında olan muhacir hamile olan veya doğum yapan kadınlar için Yenibahçe'de bulunan Gureba Hastanesi'nde,* Üsküdar tarafındakiler için de Toptaşı Hastanesi'nde günlük kontrollerini yaptırabilmelerine imkân sağlanmış, kendilerine 500 kuruş maaşla hususi hemşireler tayin edilmiştir (BOA. A. MKT. MHM. 177/66; A. MKT. MHM. 161/50; A. MKT. NZD. 312/40). Gureba hastanesinde 1 Şubat 1860-30 Haziran 1862 arasında muhacir hanımları ile bunların hizmetinde bulunanların maaş, tayinat ve masrafları 33.849,5 kuruş olmuştur (BOA. İ. DH. 505/34341).

Yolculuk sırasında gemileri kaza veya arıza yaptığı için yollarda kalanlara gemi temin edilerek İstanbul'a ulaştırılmışlardır. Mesela, Çengan iskelesinde

* Bugün Bezmîâlem Vakıf Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi olarak Vatan Caddesi'nde hizmet vermektedir.

mahsur kalan Nogay göçmenleri gemilerle İstanbul'a getirilmişlerdir (BOA. A. MKT. MHM. 173/70). Yine İnebolu açıklarında kaza geçiren Nogay muhacirlerinden 450 nüfustan sağ kurtarılan 277 kişi İstanbul'a getirilerek hanlara yerleştirilmişlerdir. Bütün eşyalarını kaybeden bu muhacirlere giyecek yardımı yanında diğer ihtiyaçları için de 48.750 kuruş verilmiştir (BOA. İ. DH. 445). Aynı şekilde Midye açıklarında gemileri karaya oturan Kırım muhacirleri de İstanbul'a getirilmişlerdir (BOA. A. MKT. NZD. 301/89; A. MKT. NZD. 301/46).

Muhacirlerin çoğunlukla hayatlarına mal olan yolculukların esas nedenlerinden biri kaptanların birkaç kuruş daha fazla alabilmek için gemilere adeta istif edersesine istiap haddinden fazla göçmen ve yükle doldurmaları olmuştur. Bu durum kış mevsiminde olumsuz hava şartları ve fırtına yüzünden gemilerin batmasına, yazın da sıcak havalarda bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu ve benzeri hadiselerin önüne geçmek için Rus yetkililerden limanlarda gemilerin istiap haddinden fazla yolcu ve yük almasına izin vermemeleri istenmiştir (BOA. HR. SYS. 1362/11; A. MKT. UM. 373/39). Öte taraftan göçmenlerin hayatlarını hiçe sayarak istiap haddinden fazla yolcu ve yük alarak gemilerin batmasına ve göçmenlerin ölümüne sebep olan kaptanlar denizcilik kurallarına göre cezalandırılmışlardır (BOA. A. MKT. NZD. 294/3; HR. MKT. 313/66).

5. Kalıcı İskân Bölgelerine Sevkleri

Geçici barınma yerlerindeki yığılmaları önlemek için göçmenlerin bir an önce yerleşim yerlerine sevkleri arzu edilmesine rağmen genellikle mevsimin kış olması buna imkân vermemiştir (BOA. A. MKT. MHM. 205/45; C. DH. 131/6531). Ancak baharda havaların düzelmesiyle kalıcı iskân bölgelerine gönderilmişlerdir (BOA. A. MKT. MHM. 192/33). Esasen Mart'tan önce göçmen sevk edilmemesi konusunda anlaşma sağlandığı halde Rusya bu anlaşmaya uymayıp, halkı bir an önce yerlerinden çıkarmaya kalkışınca (BOA. HR. İD. 1/70) bu durum geçici iskân yerlerinde yığılmalara sebep olmuştur. Zira Rusların amacı Çerkeslerin sahip oldukları toprakları bir an önce boşaltmaktı. Nitekim 1863-1864 arasında bir yıl içinde 418 bin Çerkesi göç ettirmişlerdir (Qasimova, 2017: 598). Bu yoğun göç hareketinin bir yansıması olarak İstanbul'da sayıları 14.000'i geçen Nogay ve Çerkes muhacirler arasında kolera, çiçek, tifüs gibi bulaşıcı hastalıklar baş göstermiştir. Sağlık ekipleri salgının önüne geçilmesi ve can kaybının artmaması için göçmenlerin bir an evvel yerleşim bölgelerine sevkleri gerektiğine dikkat çekmişlerdir (BOA. A. MKT. NZD. 310/21).

5.1. İstanbul Civarına Yerleştirilenler

İstanbul'da geçici olarak barındırılan muhacirlerin çoğu Anadolu ve Rumeli'ye sevk edilmekle birlikte, bir kısmı İstanbul civarındaki çiftliklere yerleştirilmiştir. Mütezimlerin elinde bulunan bu çiftlikler verimli olarak işletilmediğinden demirbaşları da dâhil devlet tarafından bedelleri ödenerek Kırım göçmenlerine tahsis edilmiştir. Bu çiftliklerden biri İstanbul'a beş saat mesafede bulunan Terkos kazasındaki Kalyos çiftliğidir. Çiftliğin 100 haneye yetecek ve 30 çiftte mütehammil* bulunduğu, merasının yaz-kış 500 koyun ve 150 baş camus/manda, karasığır ve hergelenin/binek hayvanının yayılmasına elverişli olduğu belirtilmiştir. Yine İstanbul'a beş saat uzaklıkta Küçükçekmece'deki Bahşayış çiftliğine de muhacir yerleştirilmiştir. Bu çiftliğin 50 çiftte mütehammil olduğu ve 300 haneyi barındıracak araziye sahip bulunduğu, merasının 1.000 koyun, 200 baş hayvana yetecek kapasitede olduğu tespit edilmiştir. Bu çiftliğin hemen yanındaki 25 çiftte mütehammil, 40-50 haneyi barındıracak araziye sahip, 600 koyun ve 100 büyük baş hayvana yetecek merası bulunan Moha çiftliğine de göçmen iskân edilmiştir. Göçmenlerin yerleştirildiği diğer bir çiftlik ise Çatalca'daki İzzeddin çiftliğidir. İstanbul'a dört saat mesafede bulunan bu çiftlik de 150 haneyi barındıracak araziye, 30 çiftte mütehammil olduğu ve 1.000 koyun 150 baş hayvana yetecek meraya sahip bulunduğu belirtilmiştir (BOA. İ. MMS. 23/980).

İstanbul civarında göçmenlerin iskân edildikleri bir başka yerleşim yeri İstanbul'a on saat uzaklıkta bulunan ve 500'den fazla hanenin iskân edilebileceği Silivri'deki Çeltik ve Yapağca çiftlikleridir. Bu iki çiftlik 60 çift ekim yerine, 3.000 küçükbaş ve beş-altı yüz büyük baş hayvana yetecek meraya sahiptir. (BOA. İ. MMS. 23/980). Bu beş çiftlikte demirbaş olarak hazine-i hâssaya ait yaklaşık 3.000 kese miktarı hayvan, tohumluk arpa-buğday bulunduğu tespit edilmiştir (BOA. İ. MMS. 23/980). Göçmenlerin yerleştirilmesi planlanan Istranca dağları, Kürtler (?) Cıbalı, İlecek (?) Mandırası, Balaban Burnu, Velimeşe dağları meralarında 5.000 koyun ve 3.000 büyük baş hayvanın yayılabileceği ve önemli miktarda ekilebilir arazi bulunduğu bildirilmiştir. Ancak bunlardan İlecek (?) arazisinin Valide Sultan vakfına ait olduğu belirtilmiştir. Muhacirlere tahsis edilmesi düşünülen Istranca dağlarının da kömürcülere 200 kese akçeden fazla iltizam bedeliyle verildiği belirlenmiştir (BOA. İ. MMS. 23/980). Diğer taraftan muhacirlerin iskân edildiği İstanbul'a altı saat mesafede

* Osmanlı arazi sisteminde çift veya çiftliğin miktarı toprağın verimliliğine göre değişmekte olup, kanunnamelerle belirlenmiştir. Verimi yüksek topraklarda bu miktar 60-80, orta olan yerlerde 80-100 ve verimi düşük bölgelerde ise 100-150 dönüm olarak tespit edilmiştir, bk. *İslam Ansiklopedisi*, "Çiftlik", Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978 c. 3, s.392-297.

bulunan Çekmece'deki Papaz Bergos çiftliğinin de 50 çifte mütehammil olup, 150 haneye yetecek araziye sahip olduğu ve 1.500 baş koyun ve 200 baş büyük baş hayvana yetecek merası bulunduğu kaydedilmiştir (BOA İ. MMS. 23/980).

5.2. İstanbul Dışına Sevk Edilenler

Kalıcı iskân yerlerinin belirlenmesinde mümkün olduğunca göçmenlerin istekleri de dikkate alınmış, (BOA. İ.MMS. 16/649; A. MKT. UM. 386/8; A. MKT. NZD. 327/23; MVL. 744/64) düzenlenen toplantılara muhacir temsilcileri de katılmıştır (BOA. A. TŞF. 29/36). Ancak yerleşmeye elverişli yeterli arazi olmaması, güvenlik ve diğer sebeplerle taleplerinin yerine getirilemediği durumlarda göçmenlere başka seçenekler sunulmuştur. Muhacirlerin tercihleri genellikle akraba, kabile ve hemşehrilerinin yanına yerleşmek yönünde olmuştur. İskân edilecek bölgenin havadar, suyunun bol ve ziraate elverişli yeterli araziye sahip olması göz önünde tutulmuştur (BOA. A. MKT. MHM. 191/1). Mesela, Nogay ve Çerkes muhacirlerinden 1.217 hane ve 4.790 nüfus muhacir talepleri doğrultusunda Adana'daki hemşehrilerinin yanına sevk edilirken, Kütahya'ya gitmek isteyenler iskana elverişli yeterli arazi olup olmadığının tespiti için bekletilmişlerdir (BOA. A. MKT. MHM. 178/68-1; A. MKT. MHM. 162/70).

Muhacirler Osmanlı sınırları dahilinde Rumeli ve Anadolu'daki muhtelif vilayetlere gönderilmişlerdir. Bu çerçevede 1858'te İstanbul'a gelen Çerkes ve Nogay muhacirlerinden 2.552 hane ve 17.003 nüfus istekleri doğrultusunda 1859 senesinde Dobruca, Rodos, İzmit, Kütahya, Mihaliç, Balıkesir, Ankara, Sivas, Konya ve Adana vilayetlerine gönderilmiştir (BOA. Y. EE. 34/53; A. MKT. MHM. 162/70; A. MKT. NZD. 421/63). Daha sonra gelenler de akrabaları ve hemşehrilerinin bulunduğu Bolu, Sivas, Kütahya, Konya, Ankara, Karahisar-ı Şarki/Şebinkarahisar, Adana ve İzmit'te iskân edilmişlerdir (BOA. A. MKT. MHM. 171/72; A. MKT. MHM. 178/68; A. MKT. NZD. 292/53; A. MKT. NZD. 302/52; A. MKT. NZD. 314/65). Kırım muhacirlerinden 60 hane ise taleplerine binaen Mihaliç'e yerleştirilmişlerdir. Kendilerine ev inşa etmek ve çiftçilik yapmak üzere sähipsiz arazilerden bedelsiz arazi verilmiştir. İhtiyacı olanlara da hayvan ve tohum verilmiştir (BOA; İ. DH. 106/5370).

Osmanlı Devleti muhacirlerin iskânında özellikle Müslüman nüfusun azınlıkta olduğu bölgelere öncelik vermiştir. Bu çerçevede Kırım muhacirlerinin önemli bir kısmı Müslüman nüfus oranının artırılması gözetilerek, Rumeli'de iskân edilmişlerdir (Habiçoğlu, 1993: 104, Yılmaz 1999, 4: 588). Rumeli'de göçmen iskân edilen yerlerin başında Romanya'nın Dobruca bölgesi geliyordu (BOA. İ. MMS. 16/649; A. MKT. NZD. 293/93). Nitekim Dobruca'ya bağlı

Karasu'da, idari binalar ve cami inşa edilerek, Sultan Abdülmecid'in ismine izafeten Mecidiye ismiyle Kırım muhacirleri için bir yerleşim yeri kurulmuştur (BOA. A. MKT. MHM. 102/3; İ. DH. 352/23226). Kırım muhacirleri dışında da Dobruca'ya göçmen sevk edilmiştir. Mesela Dobruca'ya gönderilen 44 hane 365 nüfus Bjeduh kabilesinin Tatar köyleriyle karıştırılmamaları ve müstakil bir köy veya birbirine yakın iki köy şeklinde yerleştirilmeleri istenmiştir (BOA. A. MKT. MHM. 168/33). Dobruca'daki akrabaları ve tanıdıklarının yanına gitmek isteyen Nogay ve Çerkes muhacirleri de vapurla Varna üzerinden Dobruca'ya gönderilmişlerdir (BOA. A. MKT. NZD. 283/97; A. MKT. UM. 357/1). Dersaadet'ten Varna'ya gönderilenlerden civardaki kazalara yerleştirilenler de olmuş, bunlar için evler inşa edilmiştir (BOA. İ. DH. 470/31466). Yine Rumeli'de verimli araziye sahip Beştepe arazisine de 15 köy, bir kasaba kurulmuş ve merkez kasabaya padişahın babası Sultan II. Mahmud'un adına izafeten Mahmudiye adı verilerek muhacirler iskân edilmiştir (BOA. İ. DH. 471/31545). Ne var ki Rumeli'de iskân edilen muhacirler buraya iskânlarından 20 yıl sonra "93 Harbi" olarak anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın akabinde yine Hristiyan idaresi altında kaldıklarından bu defa tekrar Rumeli'den Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır.

Diğer taraftan devletin nüfus politikası olarak Rumeli'ye yerleştirilmek istenen muhacirlerin bir kısmı bu teklifi kabul etmemiştir. Fatih civarına yerleştirilmiş olan Çerkes ve Nogay muhacirleri Rumeli ve Dobruca taraflarına gönderilmek istenmesine ve teşvik edici teklifler sunulmasına rağmen razı olmamışlar, Eskişehir ve Kütahya taraflarında iskân edilmekte ısrar etmişlerdir. Çerkeslerden 29 hane 328 nüfusa sahip Altıkesik kabilesinin Kütahya Seyitgazi yakınlarındaki Yılkırın arazisine, 15 hane 134 nüfus olan Besni kabilesi de Çifteler Çiftliği dahilindeki Kuşmar arazisine yerleştirilmişlerdir (BOA. İ. DH. 438/28947; A. MKT. UM. 363/23). Nogayların da Adana'da havası güzel, arazisi münbit ve akarsuyu bol yerlere yerleştirilmeleri planlanmıştır. Muhacirler 10 sene vergiden, 25 sene askerlikten muaf tutulmuşlar, evlerini inşa için kendilerine yardım edilmiştir. 1.200 ile 1.600 kuruş civarında olan hane bedelinin 500 kuruşu devlet tarafından kalanı halkın yardımlarından karşılanmıştır. Adana civarına iskân edilenlere ziraat için öküz bedelinin yanında tohumluk ve yemeklik olarak 146.000 kile zahire, diğer ihtiyaçlarına karşılık da 11.500 kese harcama yapılmıştır (BOA. İ. DH. 438/28947; İ. DH. 477/32073).

19 Ekim 1858 tarihinden itibaren İstanbul'a gelen ve taşraya gönderilen Nogay ve Çerkes muhacirlerin sayıları şöyledir (BOA. Y. EE. 34/53):

Tablo 5

İstanbul'dan Taşraya Sevk Edilen Muhacirler

Nüfus	Hane	Tarih	Gönderildiği Yer
32	8	18 Temmuz 1859	Dobruca
632	104	14 Ağustos 1859	Adana
1.040	149	14 Eylül 1859	Adana
2.375	385	8 Ekim 1859	Adana
3.445	622	30 Ekim 1859	Adana
431	69	8 Kasım 1859	Adana
949	215	16 Kasım 1859	Adana
518	117	Dersaadet'te mevcut bulunan	
296	51	Dersaadet'te mevcut bulunan	
363	44	27 Kasım 1859'da gelip mevcut bulunan	
260	53	12 Ekim 1859'da gelirken gemileri batan ve kurtulanlardan İlkbahara kadar İstanbul'da iskân edilen Nogay muhacirleri	
10.341	1.817	Toplam kişi/hane	
968	----	Tahminen 27 Kasım 1859'da gelenler	
11.309	1.817	Toplam kişi/hane	

Tablo 6

İstanbul'dan Sevk Edilen Muhacirlerin Gönderildikleri Yerler

Nüfus	Hane	Tarih	Gönderildiği Yer
328	29	14 Ağustos 1859	Altıkesik kabilesi Kütahya Yılkırkan Köyü'ne
76	10	14 Ağustos 1859	Besni kabilesi Kütahya Kuşmar arazisine
58	5	14 Ağustos 1859	Mihaliç'ten Kuşmar arazisine sevk olunan Besni kabilesi
1.419	141	15 Ağustos 1859	Subek Hatukay kabilesi Ankara
669	84	15 Ağustos 1859	Hatukay kabilesi Ankara
696	68	15 Ağustos 1859	(?) kabilesi Sivas
104	9	8 Ekim 1859	Habuka kabilesi Kütahya
360	44	20 Ekim 1859	Bjeduh Dobruca'ya
113	29	30 Ekim 1859	Dobruca'ya (?) kabilesi
889	127	23 Kasım 1859	İzmit
866	174	23 Kasım 1859	Rodos ve İzmit'e gönderilecekler
116	15	23 Kasım 1859	İzmit'e gönderilecekler
5.694	735	Toplam kişi/hane	

Tablo 7

İstanbul'dan Sevk Edilen ve Kalan Nogay ve Çerkes Muhacir Sayısı

Nogay Nüfus	Hane	Çerkes Nüfus	Hane	Açıklama
11.309	1.817	5.694	735	İstanbul'dan sevk edilenler
7.955	1.337	4.712	546	İstanbul'da mevcut olanlar
3.354	48	982	189	Toplam Kalan

Yerleşim bölgelerine nakledilemeyenlere devamlı yenilerinin eklenmesi İstanbul'da göçmen yoğunluğunun artmasına sebep olmuştur. İstanbul'daki yoğunluğu azaltmak için çare olarak göçmenler yerleşim bölgelerinin güzergâhlarındaki kasaba ve köylere yerleştirilmişlerdir. Bu çerçevede Ankara'da iskânları kararlaştırılan 130 hane 363 nüfus muhacir, geçici olarak İzmit'teki kasaba ve köylerde, Konya'ya yerleştirilmeleri planlananlardan 275 hane 1.345 nüfus Bursa'da, 99 hane 445 nüfus ise Eskişehir'in kaza ve köylerinde, Çorlu'da iskân olunacak 198 hane nüfus da Silivri, Tekirdağ ve Çorlu'ya bağlı kasaba ve köylerde iskân edilmişlerdir (BOA. A. MKT. MHM. 178/68-2; A. MKT. NZD. 304/14; Sarıbal, 2018: 35-39). İlk fırsatta buralardan kalıcı iskân mahallerine sevkleri planlanan bu göçmenlerin yevmiyeleri ve masraflarının karşılanması için yeterli miktarda para havale edilmiştir (BOA. İ.MMS. 18/762). İskân yerlerine vardıklarında ise süratle yerleştirme işlemlerinin tamamlanmasına ve düzenli olarak tayinatlarının ödenmesine çalışılmıştır (BOA. A. MKT. MHM. 178/68-1). Mesela, İzmit civarında Sarıçayır, Absani ve Hendek kazalarında iskân edilen göçmenlerin havalanın düzelmesiyle birlikte evlerinin inşasına başlanmış ve kendilerine arazi tahsis edilmiştir (BOA. A. MKT. MHM. 171/72). İzmit'e sevk edilen göçmenler memurlar refakatinde gönderilmişler, muhacir kafilesini yerine ulaştıran ve yerel görevlilere teslim eden memurlar görevlerini yerine getirdiklerine dair kaymakamdan aldıkları belgeyi sadarete takdim etmişlerdir (BOA. A. MKT. NZD. 297/37).

Muhacirlerin sevkleri ve nakilleri bir plan dahilinde yapılmaya çalışılmıştır. Öncelikle yerel idarecilerle yapılan görüşmeler sonucunda iskana elverişli arazi bulunup bulunmadığı, bulunan arazilerin yerleşime elverişli olup olmadığı gibi hususlar tespit edilmiştir. Mesela, muhacir sevk edilmeden önce Bolu ve Düzce'deki yerel idarecilerle görüşmeler yapılmış, Düzce ve kazalarında 200 hanenin iskân edilebileceği, 100 hane için de yer temin edilebileceği anlaşıldıktan sonra buna göre muhacir sevk edilmiştir. Yetkililerin muhacirleri iskân için adeta çırpındığı bir hengamede Bolu kaymakamı ve halkının bu yardımsever yaklaşımları takdirle karşılanmıştı (BOA. A. MKT. MHM. 195/64).

Göçmenlerin yerleştirildikleri vilayetler arasında Sivas ve civarı önemli bir yer tutmaktadır. Üsküdar'da bulunan Çerkes muhacirlerinden, Cacuk-i Suğrâ

kabilesinden, Dağıstan Çerkeslerinden ve Kabartay kabilesinden toplam 271 hane 2.724 nüfus Sivas tarafında iskân edilmiştir (BOA. A.MKT.NZD. 323/36; A. DVN. 156/50). Sivas'a yakın bölgelerden Bozok sancağı da göçmenler için yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Çerkes muhacirlerinden Altıkese kabilesinden ve Tanbogay Bey takımından 82 hane 564 nüfus İstanbul'dan Canik limanına, buradan da Bozok Sancağı'na gönderilmişlerdir (BOA. A.MKT. NZD. 320/97).

İstanbul'dan nakledilen göçmenler yerleşim yerlerine deniz yoluyla ya da karayoluyla gönderilmişlerdir. Deniz yoluyla gönderilecekler gemilerle en yakın iskelelere oradan iskân yerlerine nakledilmiştir. Bursa, Konya ve Kütahya'ya gönderilecekler Gemlik'e, Balıkesir'e gönderilecekler Bandırma iskelesine ve oradan da iskân bölgelerine nakledilmişlerdir (BOA. A. MKT. NZD, 293/27; A. MKT. NZD. 293/93; A. MKT. UM. 420/31; A. MKT. UM. 357/1; A. MKT. UM. 429/51; A. MKT. UM. 420/30; A. MKT. UM. 510/85). Adana'da hemşehrilerinin yanına yerleşmek isteyen Nogay muhacirlerinden 147 hane 1.027 nüfus vapurlarla Mersin iskelesine sevk edilmişlerdir. Yine Subek Hatukay kabilesine mensup 225 hane 2.088 nüfus, Ankara'ya gitmek üzere İstanbul'dan İzmit iskelesine ve Yenme kabilesinden 68 hane 696 nüfus da Samsun iskelesine oradan Sivas'a gönderilmişlerdir (BOA. A. MKT. NZD 291/2).

Yine Nogay muhacirlerinden Konya'ya gönderilecek 97 hane 427 nüfustan oluşan kabile Antalya'ya, Dobruca'ya gönderilecek 66 hane 340 nüfus ise Varna iskelelerine gidecek vapurlara bindirilmişlerdir (BOA. A. MKT. NZD 298/103). İstanbul'dan sevk edilen muhacirlerin vapur ve yol ücretleri devlet tarafından karşılanmıştır (BOA, İ. DH. 489/33141).

Ancak deniz yolculuğu için gemi beklenmesi gerektiğinde muhacirler karayoluyla nakledilmiştir. Bu çerçevede Nogay muhacirlerinden toplam 1.216 hane 5.386 göçmen karayoluyla Konya'ya sevk edilmişlerdir (BOA. A. MKT. NZD. 326/2).

İstanbul'da bulunan göçmenlerden 10 bin kadarı Edirne tarafına bir kısmı Mersin civarına, Tarsus ve Adana'ya gönderilmiştir. Kırım muhacirlerinden 50 hane 217 nüfus Edirne'de iskân edilmek üzere Tekfurdağı iskelesine sevk edilmişlerdir (BOA. A.MKT.NZD. 323/36).

Muhacirlerin aralarında çocuk, kadın, hasta ve yaşlıların olması sebebiyle binek ve araba temin edilmiştir. Zira defterlerdeki kayıtlardan anlaşılaacağı üzere gerek yaşı 70 ve üzerinde gerek yaşı 15 altında önemli sayıda çocuk bulunmaktadır. Ayrıca her kabileye tayin edilen görevliler tarafından göçmenler iskelelerde iskân yerlerine gidecek vapurlara bindirilmişlerdir. İskân mahallerinin

vali ve mutasarrıflarına da göçmenlerin iş ve işlemlerine ilişkin talimatlar gönderilmiştir (BOA. A. MKT. NZD 291/2).

Tablo 8

İstanbul'dan Taşraya Sevk Edilen Muhacirler

Hane	Nüfus	Tarih	Gönderildikleri Yerler
49	580	2 Eylül 1860	İzmir
198	909	6 Mart 1860	Çorlu
99	445	6 Mart 1860	Konya
275	1.345	6 Mart 1860	Bursa
130	363	6 Mart 1860	Ankara
1.217	4.790	6 Mart 1860	Adana
300		18 Eylül 1860	Bolu ve kazaları
271	2.724	28 Ağustos 1860	Sivas ve civarı
82	564	8 Ağustos 1860	Bozok
1.216	5.386	27 Eylül 1860	Konya
50	217	2 Eylül 1860	Edirne
3.887	17.323	Toplam	

Genel olarak bakıldığında Osmanlı coğrafyası dâhilinde birçok bölgede iskân olunan muhacirlerin bugün Anadolu'nun farklı bölgelerinde yaşadıkları bilinmektedir (Kırımlı, 2006: 147). Bu bağlamda Türkiye'nin hemen her köşesinde muhacirler tarafından kurulmuş yerleşim yerlerine rastlanmaktadır. Balıkesir'in Manyas, Karaman'ın Ayrancı ilçeleri de Kırım Tatar muhacirleri tarafından köy olarak kurulmuş, zamanla ilçe merkezi haline dönüşmüştür (BOA. MVL. 451/29, Kırımlı, 2006: 1519. Nitekim Eskişehir civarının %42'si muhacir köylerinden oluşan bir mahiyet kazanmıştır (Yerasimos, 1975: 909). Osmanlı topraklarına gelen Türk-Müslüman göçmen kitleleri Anadolu'dan Ürdün, Filistin, Suriye, Halep ve Irak'a kadar muhtelif bölgelere yerleşmişler ve devletin nüfus yapısında önemli değişikliğe sebep olmuşlardır. Sayıları milyonlarla ifade edilse de vergiden ve askerlikten muafiyetleri sebebiyle resmi nüfus defterlerine kaydedilmediklerinden verilen rakamlar hiçbir zaman tam sayıyı ifade etmemektedir (BOA. İ. DH. 486/32799; Karpat, 2010: 86-87; Habiçoğlu, 1993: 172-173).

Diğer taraftan İstanbul'a gelenlerden bir süre sonra tekrar Rusya'ya dönmek isteyenler olmuştur. Bunlardan bir kısmı yerel idareci ve görevlilerin ilgisizliği yüzünden sefalet yaşaydıklarından Rusya'ya dönmek istemişlerdir. Bunun önüne geçmek için göçmenlerle ilgilenecek dirayetli ve yetenekli memurlar tayin edilmesi istenmiştir (BOA. İ. MMS. 22/961). Bir kısmı da beklentileri ve taleplerine uygun bir ortam bulamadıkları için vatan-ı kadimlerine/eski memleketlerine dönmek istemişlerdir. Muhacirin komisyonu

öncelikle bunların taleplerinin ne olduğunun anlaşılması ve mümkün ise giderilmesi, geri dönme düşüncelerinden vazgeçirilmeleri, mümkün olmazsa istedikleri yere gitmelerine müsaade edilmesini istemiştir (BOA. A. MKT. NZD. 351/81; A. MKT. NZD. 372/75; A. MKT. NZD. 349/84; A. MKT. MHM. 233/13). Halbuki geri dönen göçmenlerden bir kısmı Ruslar tarafından tutuklanmış ve çeşitli sıkıntılarla yüzyüze gelmiştir. Bu da göçmenlerin problemleriyle uğraşmakta olan Osmanlı makamları için yeni bir meşguliyet doğurmuştur (BOA. A. MKT. UM. 515/49).

Göçler XIX. yüzyıl Osmanlı siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde şüphesiz hızlı ve önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Devlet bütçesinin açık verdiği bir dönemde, göçmenlere yapılan masraflar hazineye yeni bir yük getirirse de devlet, üretimi ve sanayileşmeyi artırmayı hedefleyerek ekonomiye canlılık kazandırmaya çalışmıştır (Çelik, 1996: 125). Bunun için göçmenlerden imkanlar ölçüsünde yararlanılmaya çalışılmıştır. Mültezimlerin elinde harap durumda olan araziler hayvanlar da dahil içindeki demirbaşlar bedeli devlet tarafından ödenerek göçmenlere tahsis edilmiştir (BOA. İ. MMS 23/980). Askeri sınıfa mensup olanlar askerlik mesleğine alınmış, sanat ve maharet sahipleri şehir ve kasabalara yerleştirilerek sanayi dalında istihdam edilmiştir (BOA. A. MKT. NZD. 376/76; A. MKT. UM. 292/42).

Devletin takip ettiği iskân siyaseti sayesinde yerli halkla göçmenler arasında çatışma doğmasına fırsat verilmemiş, aralarında büyük oranda uyum sağlanmıştır. Yerli halk-göçmen uyumunun sağlanabilmesi, -bazı zorluklar ve sıkıntılar yaşanmakla birlikte- Osmanlı'nın devlet ve toplum yapısının yeni durumlara göre yapılanabilmesi ve ortaya çıkan ihtiyaçları karşılayabilme kabiliyeti sayesinde mümkün olmuştur (Çelik, 1996: 129).

Göçler, savaşlarla azalan Osmanlı nüfusunun artmasına da katkı sağlamıştır. Özellikle Müslüman nüfusun azınlıkta olduğu yerlere iskân edilen göçmenler gayrimüslim nüfusa karşı Müslüman nüfus oranının artmasını sağlamıştır (BOA. İ. MMS 23/980). Ortaya çıktığı ortam ve dönem de dikkate alındığında göç hadisesi, şüphesiz eksiklikler olmakla birlikte, Osmanlı Devleti tarafından başarılı bir şekilde çözüme kavuşturulmuştur (Çelik, 1996: 129).

SONUÇ

Ruslar işgal ettikleri topraklarda Panslavizm (Ruslaştırma) siyasetiyle Kırım ve Kafkas halklarının dini ve milli kimliklerini imhaya çalışmışlardır. Yüzyıllardır yaşadıkları toprakları ve mülklerini ellerinden alarak, yerlerine Rus köylülerini yerleştirmişlerdir. Rusların uyguladıkları tahammül edilemez dini,

siyasi, ekonomik baskılarına maruz kalan Kırım ve Kafkas halkları Müslümanların halifesi ve hamisi olarak bildikleri Osmanlı topraklarına göçü bir kurtuluş olarak görmüşlerdir. Ayrıca kendilerinden sonra evlatlarının Hristiyanlaştırılmasından duydukları endişe de göç hareketini daha da zorunlu hale getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Ruslarla yaptığı savaşlarda maruz kaldığı yenilgiler Kırım ve Kafkas topraklarında yaşayan halkların daha çok baskıya maruz kalmaları anlamına geliyordu. Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra 1859 senesinde göçler kitlesel boyut kazanmıştır. İstanbul'da geçici olarak barınan muhacirlerin sayısı 10 binden aşağı düşmemiş hatta 14 bine ulaştığı olmuştur.

Osmanlı ülkesine gitmek üzere iskelelerde yığılmış olan göçmenler kimi zaman aylarca gemi beklemişlerdir. Dahası bazıları iskelelere inmeden esir edilerek kalelerde hapsedilmiş, bazıları Rus korsanlarının saldırıları sonucunda malları ve eşyaları gasbedilmiştir.

Özellikle deniz yoluyla Osmanlı, İngiliz, Avusturya ve Rus gemilerinin yanı sıra tüccar gemileriyle taşınan göçmenler, bir kısım kaptanların para hırsı yüzünden derme çatma gemilere adeta istif edilircesine bindirilmişlerdir. Bu yüzden göçmenlerden birçoğu kışın Karadeniz'in fırtınalı sularında gemilerin batması sonucu hayatlarını kaybetmiştir.

İstanbul'a gelen muhacirler, mensup oldukları kabilelere göre haneler şeklinde hane reisinden başlayarak bütün aile fertleri isimleri ve yaşları ile defterlerine kaydedilmiştir. Bu kayıtlardan her hanede kaç birey bulunduğu, yaşlarının ne olduğunu öğrenmek mümkündür. İstanbul'a ayak basan muhacirlerin bir kısmı Anadolu yakasında bir kısmı Avrupa yakasında muhtelif semtlerde barındırılmışlardır. Anadolu yakasında İbrahim Ağa çayırında, Haydarpaşa sahrasında kurulan çadırlarda ve Üsküdar'da hanlarda, dükkanlarda, boş evlerde, medreselerle vakıflara ait yerlerde barındırılmışlardır. Avrupa yakasında ise Fatih, Eyüp ve Ayvansaray civarında, Darülfünun bahçesindeki barakalarda, Sultanahmet Camii avlusunda, bugünkü Vatan Caddesi boyunca uzanan Yenibahçe'de basit kerestelerden yapılan ve üstü muşamba ile örtülü barakalarda ve muhtelif yerlerdeki kiralık hanlarda, medreselerde kalmışlardır. Göçmenlerin kaldığı hanların kira bedellerini ödeyemeyen hükûmet ile han sahipleri arasında birtakım anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Barındıkları yerlerde kış mevsiminde odun, kömür, giyecek, gıda, beslenme, su ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması için her türlü çaba gösterilmiştir. İstanbul'da normal şartlarda on on beş gün kaldıktan sonra iskân bölgelerine sevk edilen göçmenlerin kışın kitleler halinde gelmeleri sıkıntılar doğurmuştur. Çadırlarda kalanlar kışın hanlara taşınmışlar, baharın gelmesiyle tekrar çadırlara nakledilmişlerdir. Muhacir kadınları için Avrupa yakasında Yenibahçe'de bulunan (Vakıf) Gureba

Hastanesi'nde ve Üsküdar tarafında olanlar için de Toptaşı Hastanesi'nde gerektiği kadar yer ayrılmıştır. Kırım muhacirlerinden önemli bir miktarı Küçükçekmece, Büyükçekmece, Çatalca, Silivri, Istanca ve Terkos gibi İstanbul'a yakın yerlerde mültezimlerin elinde bulunan çiftliklere içindeki malzemelerin bedelleri ödenerek yerleştirilmişlerdir.

Havaların düzelmesiyle birlikte imkanlar ölçüsünde göçmenlerin talepleri de dikkate alınarak gerek deniz yolu gerek karayoluyla Anadolu ve Rumeli'de muhtelif bölgelere sevk edilen muhacirler, Rumeli tarafında Dobruca civarı, Edirne, Tekirdağ, Çorlu, Anadolu'da Bursa, Kütahya, İzmir, Eskişehir, Sivas, Adana, İzmit, Bolu, Ankara ve Yozgat gibi vilayetlere yerleştirilmişlerdir. Özellikle aynı kabileye mensup olanlar akrabalarının yanına yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Muhacirlerin yerleştirilecekleri bölgelerin havasının güzel, akarsuyunun bol, ayrıca arazisinin yeterli ve münbit olmasına dikkat etmiştir. Osmanlı Devleti muhacirlerin özellikle Müsüman nüfusun azınlıkta olduğu Rumeli bölgesi'nde Dobruca, Varna gibi bölgelere yerleştirmek istemiştir. Mecidiye ve Mahmudiye gibi isimlerle yeni yerleşim yerleri kurmuştur. İskân yerlerinde göçmenlere tohumluk, öküz, zirai alet ve edevat verilmiştir. Muhacirlere ait evlerin ve ibadethanelerin inşasında devletin yanı sıra hayırsever kişilerin de önemli katkıları olmuştur.

Osmanlı Devleti göçmenlere yerlerini yurtlarını terk ederek ülkesine sığınmış, merhamete ve himayeye muhtaç insanlar nazarıyla bakmıştır. Muhacirlere toprağın verimine göre 70 dönümden 130 dönüme kadar değişen miktarlarda arazi verilmiş ve 10 sene vergiden, 25 sene askerlikten muaf tutulmuşlardır. Yollarda hava muhalefeti sebebiyle zor durumda kalanları gemiler ve ulaşım vasıtaları göndererek İstanbul'a nakletmiştir.

Diğer taraftan genel olarak bakıldığında kesin olarak sayılarının tespiti güç olan göçmenlerin Osmanlı Devleti'ne maddi ve manevi önemli maliyetleri olmasına karşılık kasaba ve köylerin şenlendirilmesinde, toprağın imar edilmesi ve işlenmesinde önemli katkıları da olmuştur. Ayrıca göçmen nüfusun Anadolu'nun demografik yapısı üzerinde de önemli etkisi olmuş, gayrimüslim nüfusa karşılık Müslüman nüfus oranının artmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl boyunca devam eden göç hadisesini bütün zorluklara ve sıkıntılara rağmen başarılı bir şekilde idare edebilmiştir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Sadâret Divân Kalemi (A. DVN). 147/27; 156/50; 156/59; 165/19.

Sadâret Deâvî (A. MKT. DV). 160/92.

Sadâret Umum Vilâyât (A. MKT. UM). 292/42; 417/48; 357/1; 373/39; 386/8; 414/24; 420/23; 420/30; 420/31; 429/51; 510/85; 515/49.

Sadâret Mühimme Kalemi (A. MKT. MHM). 191/1; 176/39; 178/68; 188/12; 189/87; 192/33; 193/6; 195/41; 195/64; 199/17; 199/67; 205/45; 226/69; 233/13; 287/32; 291/39; 304/77; 306/78; 102/3; 161/50; 162/70; 167/81; 171/48; 171/72; 173/70; 174/72; 176/75; 177/66; 179/89; 304/77.

Sadâret Nezâret ve Deâvî (A. MKT. NZD). 283/97; 299/45; 319/52; 274/54; 292/53; 293/27; 293/93; 294/3; 298/4; 299/68; 301/46; 301/89; 302/52; 304/14; 310/21; 312/40; 314/65; 315/3; 315/97; 318/71; 320/90; 322/14; 323/26; 326/2; 327/23; 330/4; 346/11; 349/84; 351/81; 372/75; 393/5; 421/63; 322/34; 346/11; 376/76; 313/29; 318/71; 318/72; 319/1; 320/34; 320/53; 320/97; 321/49; 321/52; 322/59; 323/36; 348/75.

Cevdet Dahiliye (C. DH). 131/6531.

Hariciye İrâde (HR. İD). 1/35; 1/7; 1/70.

Hariciye Mektubî (HR. MKT). 313/66; 342/17; 347/16.

Hariciye Siyasi (HR. SYS). 1362/11.

İrâde Dâhiliye (İ. DH). 349/23039, 350/23069; 351/23121; 374/24777; 374/24784; 396/26239; 420/27766; 438/28947; 449/29711; 466/31128; 521/35483.

İrâde Hariciye (İ. HR). 173/9453.

İrâde Mesâil-i Mühimme (İ. MMS. 22/961). 16/649; 18/762; 23/980; 34/1407.

Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD. d). 9241-124.

Meclis-i Vâlâ (MVL). 451/29; 615/34; 632/2; 744/64; 830/49; 838/117; 1001/44.

Nüfus Defterleri (NFS. d). 462; 463; 464; 465; 467; 468; 469; 470; 471; 472; 473; 466; 1180.

Yıldız Hususi Maruzât (Y. A. HUS). 162/53.

Yıldız Esas (Y. EE). 34/53.

Yıldız Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye ve Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD). 2/77

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Akkayan, T. (1979). *Göç ve Değişme*. Edebiyat Fakültesi basımevi.

Alpargu, M. (2007). *Nogaylar*. Değişim yayınları.

Alpargu, M. (2007a). Nogaylar, *DİA* içinde, (33, 202-204). Türkiye Diyanet vakfı yayınları.

Bala, M. (1987). Çerkesler. *İslam Ansiklopedisi* içinde (3, 375-386). Milli Eğitim basımevi.

Berber, F. (2011). 19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçler. *Karadeniz Araştırmaları*, Güz (31), 17-49.

Berkok, İ. (1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul matbaası.

Bilge, S. M. (2016). Çerkezler, *DİA* içinde (Ek 1, 289-292). Türkiye Diyanet vakfı yayınları.

Çelik, G. (1996). Osmanlı Türkiyesi'ne XIX. Sonlarında yapılan göçlerin sosyo-ekonomik bakımdan tahlili. *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, 29-31 Mayıs 1995 Bildiriler*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi basımevi.

Erkan, S. (1996). *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*. Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi yayınları.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I. (2012). Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayınları.

Gözaydın, E. F. (1948). *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*. Vakıf matbaası.

Güngör, F. (2006). Kafkasya'da soykırım ve sürgün-kısa bir sosyolojik tahlil. *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi*. Kafkas Vakfı yayınları.

Grassi, F. L. (2017). Yeni Bir Vatan: Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na Zorunlu Göçü (1864) (Çev: Birgül G. Perdise.). Tarihçi kitabevi.

- Habiçoğlu, B. (1993). *Kafkasyadan Anadoluya Göçler*. Nart yayıncılık.
- Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. Timaş yayınları.
- Kırımlı, H. (2012). *Türkiye'de Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*. Tarih Vakfı yurt yayınları.
- Kırımlı, H. (2006). Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri. 8-11 2005 Aralık Uluslararası Göç Sempozyumu Kitabı. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları. 147-152.
- Kurat, A. N. (1953). Panslavizm. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XI (2-4), 241-278.
- McCharty, J. (1998). *Ölüm ve Sürgün* (Çev: Bilge Umar). İnkılap yayınları.
- Qasimova, S. (2017). XIX Yüzyıl'da Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya göçleri: Tarihçilik açısından göçün nedenleri, sonuçları ve sorunları. *Akademik Tarih Düşünce Dergisi* IV (XIII), 589-624.
- Sağlam, N. (2017). Arşiv Belgelerine Göre Canik'te Çerkes Muhacirler ve İskânları. Osman Köse (Ed.), *Geçmişten Günümüze Göç I-III*, içinde (II, 1357-1376). Canik Belediyesi Kültür yayını.
- Sarıbal, İ. (2018). *Osmanlı Devleti'nde Muhaceret İskân ve Entegrasyon Bursa Sancağı Örneği (1845-1908)*. İdeal Kültür yayıncılık.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Türk Tarih Kurumu yayınları.
- Şemseddin Sami. (1317). *Kamus-i Türkî*. İkdâm matbaası.
- Tavkul, U. (2001). Osmanlı Devleti'nin Kafkas muhacirlerinin kölelik kurumuna yaklaşımı. *Ankara Bilig, bahar* (17), 33-52.
- Yerasimos, S. (1975). *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye 1* (Çev: Babür Kuzucu). Gözlem yayınları.
- Yılmaz, M. (1999). XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin muhaciri iskân politikası. *Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (4, 587-602). Yeni Türkiye yayınları.